
HISTORIOGRÁFIA

Napjaink oroszországi történetírása a Péter előtti korszakról

Az ismertetendő tanulmányban *Olga Koseleva* az Oroszországi Tudományos Akadémia Világtörténeti Intézetének főmunkatársa a XVII. századi moszkvai állam társadalmi, politikai és kulturális fejlődésének vitatott kérdéseit, Oroszország és Nyugat-Európa korabeli kapcsolatainak irányultságát és intenzitását, valamint az utóbbiaknak az orosz történeti fejlődésre gyakorolt hatásfokát veszi górcső alá. A kutatás fókuszát a régi szovjet terminológia szerinti „bázisról a felépítményre” helyezi: a művelődéstörténet és a társadalmi és kulturális jelenségeket alakító interperszonális kapcsolatok vitatott problémáira, és a forráskutatással szemben támasztott új követelményekre. A XVII. század második fele Oroszországnak kulturális arculatát aligha lehet egy általánosított korabeli séma szerint értelmezni. Ehhez az empirikus anyag új kutatási paradigmákban való vizsgálata szükséges.

Egészen az 1980-as évekig a szovjet történettudományi kutatások a Marx által felvázolt európai történeti modellre épültek, amihez megpróbálták analógiákat találni az oroszországi históriában. Ugyanakkor két régóta létező irányzat is új alapokon újjászületett: a nyugatos és a szlavofil. Így a szakemberek a XVII. századi orosz történelmet háromféleképp közelítették meg: egyesek az új oroszországi történeti jelenségekben a nyugati fejlődési modell elkerülhetetlen követését vélték felfedezni, mások szerint az újjátások az oroszországi realitásból eredtek, míg voltak olyanok, akik úgy vélték, hogy az orosz és a külföldi változások nem ellentétesek, hanem kiegészítik egymást. *S. Kristensen* dán történész a XVII. századról szóló szovjet historiográfiát jellemezve rámutatott, hogy abban kevesebb figyelmet szenteltek a kulturális és a vallási problematikának. Napjainkban az

előbbiekre és a gondolkodásra és a világnézeti kérdésekre nagyobb figyelem irányul. Népszerűek lettek a személyes történetek, az intellektuális história, a hétköznapi események és a kulturális transzfer bemutatása.

A XVII. századot a történészek egyöntetűen új szakasznak tartják az orosz történelemben. Ugyanakkor belső elkülönülések is jellemzik ezt a periódust. A század elején, ami a „Zavaros időszak” nevet kapta, a rossz termés és a gazdasági összeomlás miatt a lakosság az ország központi részéből a déli peremkerületekbe vándorolt. A politikai és a társadalmi szférában hatalmi válság alakult ki és parasztfelkelés kezdődött és a helyzetet súlyosbította a lengyel és a svéd katonai intervenció. Az országban polgárháború vette kezdetét. A teljes katasztrófát azonban az oroszok nagy nehézségek árán végül elhárították. A korabeli társadalmi ellentmondások és külpolitikai érdeklentétek a történészeknek és a politikusoknak táptalajul szolgáltak a hazafias és népi ellenállás eszméinek kimunkálására. Napjainkban az említett nehézségekből való kilábalást használják fel a „Népi egység napjának” (nov. 4.) megünneplésére.

Ezután Koseleva az „újdomság” értelmezéséről szól. Az egyik megközelítésben a hatalom a bojárságtól átkerült egy másik társadalmi csoport, a nemesség kezébe. A másikban az egységes oroszországi piac kialakulásával elkezdődött az orosz kapitalista fejlődés. Meg kell azonban jegyezni, hogy a XVII. században sem a termelés, sem fogyasztás szférájában nem következtek be lényeges változások. Sőt a Zavaros időszak következményeként erősödött a jobbgátság elnyomása, ami akadályozta a kapitalista viszonyok fejlődését. A szovjet korszakban úgy ítélték meg, hogy a hatalmi szférában elmozdulás történt az egyeduralomtól a nyugati típusú abszolútizmus felé. A politikai rendszerben azonban a Zemszkij Szoborok kialakulása ellenére radikális változás nem ment végbe. A korábbi Bojár дума jelentősége a XVII. században sem csökkent. Látszólag az osztályharcos marxista paradigmát támasztotta alá, hogy a XVII. században a tömegmegmozdulások (paraszti és városi felkelések, vallási alapú lázadások) száma nőtt, azonban ezek nem a forradalom felé vezető, hanem tipikus középkori mozgalmak voltak.

Koseleva a XVII. századi kultúra szekularizációs folyamataiban fontosnak tartja a nyugati hatások vizsgálatát. A szerző rámutat, hogy a középkori orosz írásbeli kultúra lényegesen eltért a nyugat-európa-itól, ugyanis ez az írásbeliség önmagában volt szakrális és csak pravoszláv egyházi célokra használták. Ez a szituáció kezdett változni a XVII. században. Az „új kultúrában” megjelent az egyén és a más vallások iránti érdeklődés és új műfajok alakultak ki. Ekkor rakták le a világi városi kultúra alapjait. A szakirodalomban egyre több műben foglalkoztak a szekularizációs folyamatok okaival. A szovjet korszak-béli írásokban *D. Sz. Lihacsov* koncepciója lett uralkodó. Eszerint az európai kultúrában az újkorban a középkorból a reneszánsz jelentett átmenetet. Oroszországban viszont a reneszánsz hiányában a barokk talaján formálódott ki a világi kultúra. A filozófus *V. M. Zsivov* úgy vélte, hogy a Zavaros időszak nyomán a pravoszláv orosz kultúra nem elvilágosodott, sőt vallásos jellege erősödött. A kultúrakutató *I. L. Buszeva-Davidova* szerint a XVII. századi források a vallásos és nem vallásos kultúrára való tagolódásról tanúskodnak. Ugyanakkor az új európai kultúra felé fordulás nem jelentette az orosz társadalom vallásosságának csökkenését. Az újdonságok nem törölték el a hagyományokat, a régi és az új jelenségek békésen megfértek egymás mellett. Buszeva-Davidova úgy vélekedett, hogy a XVII. századi új képzőművészeti és szépirodalmi műfajok a korabeli mély társadalmi és kulturális változások eredményeként jelentek meg. A hívő orosz emberek életérzése, bár részben emlékeztetett a korabeli nyugati változásokra, egészében nem szakadt el a görög-pravoszláv gyökerektől és ezért nem hajlott sem egzaltációra, sem individualizmusra.

Az 1653-as egyházszakadás után sok polemikus mű jelent meg. A sokáig használt XIX. századi munkákat újabban archeográfiai síkon bírálják. Egyes korabeli személyiségek örökségének mélyreható paleográfiai és archeográfiai elemzése nyomán a régebbi elképzelések korrekcióra szorulnak. A szerző példaként *A. P. Bogdanova* Karion Isztominról és *T. V. Panyics* Afanaszj Holmogorszkijről írott munkáit említi. Eddig kevésbé kutatott személyekről is új művek láttak napvilágot. Így *O. Sz. Szapoznyikova* könyve Szergjij Selonyinról, amelyben feltárul előtünk a szerzetes életrajza és munkamódszerei.

Koseleva szerint az orosz kultúrára történő „nyugati hatás” formulája túl absztraktnak tűnik. Helyette célszerűbb a már többek által javasolt és konkrétabb „transzfer” fogalmát alkalmazni a kutatásban. A transzferen keresztül ugyanis jobban nyomon követhető a mindennapi eszmék és szokások elterjedése. *Margarita Korzo* műveiben rámutatott, hogy Szimeon Polockij és Innokentyij Gizel, akik nyugati és déli orosz intézményekben tanultak, jól ismerték a latin nyelvű irodalmat. Korzo kiemeli, hogy a pravoszláv szerzők az idegen tradíciójú szerkezetet pravoszláv tartalommal töltötték fel. Az idegen szövegrészeket a megszokott pravoszláv példázatokkal foglalják keretbe. Korzo művei jól mutatják, hogy a pravoszláviának a „latinnal” folytatott nyílt harca mellett egyfajta rejtett behatolás is végbemegy a pravoszláv irodalomba. Az utóbbi években kezdik elismerni a korábban elhallgatott lengyel és kijevi ukrán hatást a moszkvai kultúrára. Ezt jelzik például a lengyelből oroszra fordított művek.

Másik irányú transzfert prezentál az ortodox Görögország, amelyvel Oroszország hagyományosan szoros kapcsolatokat ápolt. Itt kell kiemelni *B. L. Fonkics*nak az orosz és görög források elmélyült tanulmányozásán alapuló és újító kutatásait. Fonkics a görög nyelv iskolai tanulásával összefüggésben tárta fel a sokoldalú orosz–görög kapcsolatokat. Ugyanakkor fiatal történészek bírálták is Fonkicsot a források paleográfiai tárgyalása miatt. Fonkics munkásságát tanítványai folytatták. Így *N. Csesznokova* Oroszország és az Oszmán Birodalmon belüli pravoszláv népek kapcsolatait vizsgálta. A transzfert nemcsak vallási, hanem politikai és köznapi területen is tanulmányozták. Fontosak az idegen sajtóból nyert információk: az ún. kuranti vizsgálata. Ezeket a kormányzati intézményekben (a Titkos és a Követségi Prikázban) fordították le oroszra. Ezeket a forrásokat a történeti irodalomban is használták. Az oroszországi levéltárakban lévő ilyen anyagok tanulmányozása komoly eredményekkel járt. A fordítások rendszerint a cárnak és a bojároknak készültek, azonban hamarosan a Kreml falain kívülre is eljutottak és a diplomáciától távolálló emberek is olvasták. A kuranti az orosz és a külföldiek kapcsolatainak olyan területeit is bemutatták, amit más források kevésbé tükröztek. A szerző egy angol kereskedő londoni magánarchívu-

mából származó levelezését vizsgálja, aki oroszországi partnerével vallási-kulturális tekintetben toleráns kapcsolatokat ápolt. Az orosz területen tevékenykedő idegenek sorsát eddig az orosz szakemberek kevésbé tanulmányozták, holott például a svéd levéltárakban nagy mennyiségű forrás áll a kutatók rendelkezésére. Koseleva erről a témáról *V. A. Kovrigina, T. A. Oparina, Sz. P. Orlenko és I. N. Jurkin* közelmúltbeli műveit idézi. Napjainkban megvan a lehetősége, hogy a XVII. századi kulturális transfert, nemcsak az oroszországi, hanem a külföldi források alapján is újszerűen tudják elemezni.

A XVII. századot nemcsak új, hanem átmeneti szakasznak is tartják. Régóta vita folyik a péteri reformok szükségességéről és főleg áráról. Az előbbieket szempontjából a XVII. századi kulturális és világnézeti változásokat a történelemtudományban különféleképp értékelik. Egyesek I. Péter reformjait apja, Alekszej Mihajlovics politikája logikus és intenzifikált folytatásának tartják. Mások hangsúlyozzák, hogy a modernizáció már Péter előtt elkezdődött és ő csak a sok áldozattal járó utat választotta. *P. V. Szedov* pétervári történész és társai úgy vélték, hogy a kulturális és társadalmi reformok már Péter előtt elkezdődtek, csak zsákutcába jutottak. Ismét mások kiemelték, hogy a XVII. század végén kibontakozott rendszerválság tette szükségessé a radikális reformokat. Ezt hangoztatták a XVIII. század olyan neves történészei, mint *Je. V. Anyiszimov* és *A. B. Kamenszkij*. Később ugyan Anyiszimov megváltoztatta elképzelését.

A XVII. század második felének egyik vitás kérdése volt az oktatásügyben kibontakozó újítások. Míg egyesek szerint az iskolahálózat kifőrdélésével perspektivikus történelmi fejlődés bontakozhatott ki, addig mások ezt zsákutcás útnak vélték. Az egyházi szemináriumokban kezdett megjelenni egy új egyházi műveltség. A velencei hajóépítés elsajátítása miatt szükség volt a latin mellett az olasz nyelvre. A zsákutcás fejlődési koncepciót napjainkban módszertani szempontból is bírálják. Minden korszak nemcsak a jövővel van kapcsolatban, hanem a kulturális irányzatok önálló és zárt variánsa önmagában is értékes.

A „zsákutcás elméletet” nemcsak a XVII. századi kultúra tanulmányozására használják, hanem Fjodor és Szojja 1670-es évek végi

és 1680-as évekbeli reformjaira is. A szakemberek az utóbbi időben kezdték komolyabban tanulmányozni ezeket, azonban a forrásszövegek retorikájának fogságába kerültek. A XVII. században ugyan ismerték a reform fogalmát, de nyíltan nem nevezték annak, sőt a cári rendeleteknél a korábbiakkal való kapcsolatot hangsúlyozták. I. Péter korában az újítás eszméje előjött rejtekéből és az állami politika részévé vált és az élet minden területén érvényesült. Péter cár minden rendeletében egyenesen kiemelte a múltbeli hagyományokkal való szakítást. Mivel azonban a lakosság többsége az újításokat nem támogatta, ezért az uralkodónak az értelemre apellálva alattvalóinak minden rendeletnél meg kellett magyarázni annak hasznát. Már I. Péter korában sok mű született kormányzása dicsőítésére, amelyek az „építő cárról” szóltak. Eszerint Péter előtt Oroszországban nem volt se oktatás, se ipar, se kereskedelem, se flotta, se nagyvárosok és ez napjainkig fennmaradt az irodalmi és történeti művekben és a hétköznapi tudatban. (Lásd erről a szerző művét a 285. oldalon: A péteri reformok tanulmányozása a különböző paradigmák keretében. 22–32. o.). Ebben a mítoszban a kortársak nem hittek, az utódok azonban igen. A XVII. század második felének reformjait nem vette körül az újítás páatosos retorikája, a történészek csak napjaikban szentelnek rájuk több figyelmet és nemcsak a törvényhozási források szintjén, hanem a gyakorlati megvalósítás terén is. Feltűnő, hogy ezek az újítások I. Péter korában is működtek.

A Péter előtti korszak (vagyis Fjodor Alekszejevics uralkodása) jelentőségéről folyó vitával kapcsolatban a legfontosabb esemény P. V. Szedov A Moszkvai Cárság hanyatlása (Zakat Moszkovszkovo carsztva. Carszkij dvor XVII v. SzPb, 2006.) című könyvének megjelenése volt. Szedov gigantikus mennyiségű tényanyagot rendszerezett és új forrásokat vont be a kutatásba. A szerzőt főleg az udvaroncoknak a politikára gyakorolt hatása érdekelte. Szedov elvetette az egyeduralom megerősödéséről, az abszolút monarchia kialakulásáról és a dumai bojárok állami tevékenységének megszűnéséről szóló szovjet korszakbéli nézeteket. A szerző bemutatta a kormányzat reformkészségét. A reformok azonban az udvari körök személyes és csoportérdekeiktől függtek. Csak külsőleg hasonlítottak I. Péter re-

formjaira, de valójában nem érintették a „régii moszkvai életforma” alapjait, amit Péter célzatosan rombolt szét és ami nélkül nem lehetett modernizáció. A mű recenziói elismerték Szedov szakmai érdemeit, következtetéseit azonban mesterkélteknek és eltúlzottnak tartották. A „hanyatlás” eszméjét, ami rendszerkrízist jelentett volna, egyik recenzens se támogatta. Ha elvonatkoztatunk a szépirodalmi dicséretektől, akkor I. Péter reformjai ugyanúgy függtek az udvari intrikáktól és a népi ellenállástól, mint XVII. századi elődei. Az angol szakember L. Hughes, aki részletesen vizsgálta I. Péter korát, arról, hogy Péter előtt Oroszország „tisztá lappal” rendelkezett, azt írta, hogy ez az elképzelés kevés eredménnyel járt. Koseleva szerint a két kutatói paradigma: a XVII. századi válság eszméje és az örökletesség eszméje, a gyors előrelépés a régi úton: mára kimerítették lehetőségeiket és egyik se győzött. A szerző úgy véli, hogy a kutatók által a XVII. és a XVIII. század közé emelt kronológiai határ csak akadályozza a korszak vizsgálatát: így ugyanis nem látható pontosan, hogy mi történt a „másik oldalon”. A XVII. század második felét és a XVIII. század első negyedét komplexen, együtt kell nézni, ami az új kutatási eredmények záloga.

Olga Koseleva: Szovremennaja otyecsesztvennaja isztoriografija Rosszii predpetrovszkovo vremeni: novije aszpekti. (Napjaink oroszországi történetírása a Péter előtti korszakról: új aspektusok.). Quaestio Rossica. Vol. 6. 2018. No. 1. 269-289. o.

Kurunczi Jenő